

M. ROSA TERÉS, TERESA VICENS



Violant de Bar i Maria de Castella:
promoció espiritual
i mecenatge

Violant de Bar and Maria of Castile:
Spiritual Promotion
and Artistic Patronage



Universitat de Barcelona

Publicacions i Edicions

ÍNDEX

*Violant de Bar i Maria de Castella:
promoció espiritual i mecenatge a Catalunya*
9

*Violant de Bar and Maria of Castile:
Spiritual Promotion and Artistic Patronage*
59

Bibliografia / Bibliography
109

VIOLANT DE BAR I MARIA DE CASTELLA:
PROMOCIÓ ESPIRITUAL I MECENATGE

Aquest text és una adaptació de la lliçó impartida el 10 de maig de 2012 al monestir de Santa Maria de Pedralbes, en el marc de les 7enes Jornades de Cultures Medievals organitzades per l'IRCVM. Alhora, s'inscriu en el projecte «La Corona de Aragón y las cortes septentrionales: contactos artísticos en época gótica» (HAR2010-18498) de la Universitat de Barcelona.

En una publicació recent del nostre grup de recerca Magna Ars (*Capitula facta et firmata. Inquietuds artístiques en el quatre-cents*), hem tingut oportunitat d'estudiar l'aportació al món de les arts de dues reines de l'antiga Corona d'Aragó: Violant de Bar i Maria de Castella. Precisament, part de la promoció artística de totes dues està estretament relacionada amb la construcció de la Barcelona medieval. Per bé que no de manera simultània, van tenir un paper decisiu en l'obra del monestir, erigit extramurs de la ciutat, dels jerònims de la Vall d'Hebron. Violant en fou la fundadora i es responsabilitzà de l'edificació de l'església. Maria n'assumí més endavant les obres del claustre i també les d'altres establiments adjacents. Tret d'aquesta actuació, que evidencia un aspecte concret dels seus coincidents interessos religiosos, i d'alguna altra circumstància que les apropà —com ara la condició d'esposes de

reis i la procedència forana—, la personalitat i els gustos artístics de l'una i de l'altra foren ben heterogenis.

Atès que d'aquest monestir barceloní de la Vall d'Hebron no en queda, per dir-ho d'una manera generosa, gairebé res, hem d'apropar-nos a la seva història a través de l'obra erudita i precisa del pare José de Sigüenza *Historia de la Orden de San Jerónimo* (1595-1605) i del valuós estudi de Caietà Barraquer i Roviralta (1906) sobre les cases de religiosos a Catalunya. També disposem de J. de Villanueva que, en el seu *Viage literario a las iglesias de España* (1851), recull algunes dades documentals, i de la col·lecció de manuscrits conservats entre l'Arxiu Diocesà de Barcelona i el fons existent al Centre Excursionista de Catalunya. L'anàlisi de tota aquesta informació, juntament amb alguna imatge vuitcentista, esdevé imprescindible a l'hora d'aproximar-nos a la història i a les característiques de la que sens dubte fou una de les fundacions religioses més importants de l'època, desapareguda definitivament al llarg del segle XIX.

El monestir es construí al vessant meridional de la serra de Collserola dins del terme de l'antiga parròquia de Sant Genís dels Agudells i en un indret molt abrupte i de fort desnivell, actualment travessat per la carre-

tera de l'Arrabassada. Amb el temps acumulà llibres i objectes de culte, sobretot relíquies algunes de les quals foren donacions de les mateixes reines fundadores. Moltes d'aquests peces encara es trobaven al monestir en arribar el segle XIX. Un retaule dedicat a la Mare de Déu i a sant Jeroni presidia l'altar major de l'església i sembla que ho féu, si bé amb algunes modificacions, fins a l'any 1835. El contracte de la pintura (1484) se signà amb un dels pintors més prestigiosos del moment, Jaume Huguet, i s'acordà pel preu de 400 lliures. L'any 1768, la que devia ser la imatge esculpida del sant titular fou reemplaçada per una de nova, de la qual tampoc no queden vestigis.

El segle XV fou l'època daurada de la construcció i l'ampliació del monestir sota la protecció successiva de les dues reines, però la vida del cenobi no es deturà en les centúries següents, tot i que gairebé sempre patí una situació de penúria econòmica. Entre 1670 i 1671 s'hi feren obres de renovació, i la comunitat religiosa continuà allotjant-s'hi sense gaires entrebancs fins al 1808, any en què el monestir fou saquejat i incendiat per les tropes franceses. El 1824 s'hi practicaren algunes obres de restauració, però l'exclaustració forçosa de 1835 obligà a l'abandonament definitiu. Aleshores

es precipitaren la crema, la destrucció i l'espoli total. Com a molt en queden algunes restes esparses, la majoria descontextualitzades i molt poc significatives.

Abans de dedicar la nostra atenció als anys corresponents a la fundació i construcció d'aquest cenobi barceloní, que són els que compten amb la intervenció promotora de Violant de Bar i, després, de Maria de Castella, escau de fer un repàs de les biografies d'ambdues reines per aproximar-nos a les seves inclinacions artístiques i conèixer algunes altres actuacions similars que ens mostrin cap a on les emmenaven les inquietuds religioses que sentien, d'acord amb la seva condició d'esposes reials.

LA REINA VIOLANT DE BAR

Violant de Bar (Bar 1365 – Barcelona 1431) era filla del duc Robert de Bar i de Maria de Valois, germana del rei de França Carles V. Com s'esqueia als membres d'aquesta prestigiosa dinastia francesa, havia crescut a la cort de París, una de les més avançades d'Europa, envoltada d'un ambient refinat i exclusiu, i aquesta circumstància li va permetre entrar en contacte, entre d'al-

tres, amb el compositor i poeta Guillaume de Machaut i també amb Christine de Pisan, filla de Thomas de Pisan, astròleg de Carles V i de la mateixa edat que Violant. Amb aquest sofisticat bagatge cultural, l'any 1380, ben jove, arribava a Perpinyà per contraure matrimoni amb Joan, el primogènit de Pere el Cerimoniós i futur rei de la Corona d'Aragó.

Les aficions literàries d'una francesa esdevinguda reina de la Corona d'Aragó

Un cop instal·lada a terres de la Corona d'Aragó, tingué l'oportunitat de conèixer i tractar molt de prop els més insignes representants de les lletres catalanes i valencianes, com seria el cas de Bernat Metge, que fou el seu secretari personal; d'Antoni Canals, el seu confessor; de Francesc Eiximenis o de Vicent Ferrer, però mai no abandonà els lligams culturals amb la seva terra d'origen. Ben aviat es posà en evidència el seu gust per la lectura i sobretot pels llibres luxosament il·lustrats. L'Arxiu de la Corona d'Aragó guarda una nombrosa correspondència, publicada només en part, amb una quantitat ingent d'informació sobre intercan-

vis de llibres amb el seu marit i el seu cunyat i també amb els parents francesos, com el duc de Berry o el rutilant Gastó Febus. Gràcies a aquestes cartes, sabem la seva preferència inicial pels llibres de temàtica profana, com les *Œuvres* de Guillaume de Machaut, el *Roman de la Rose* de Guillaume de Lorris i Jean de Meung, o el mateix *Livre de la Chasse* de Gastó Febus, comte de Foix-Bearn.

Amb el temps, les aficions literàries de la reina anaren cap a una altra direcció i es decantaren per les obres religioses i els llibres de pregàries personals. Així, a les acaballes de 1383 el seu marit i primogènit d'Aragó sol·licitava al camarlenc del nou rei de França, Carles VI, la tramesa dels *Miracles de Nostra Senyora* de Gautier de Coincy («lo libre de miracles de madona santa Maria, qui fou del rey de França a qui Déus perdó») i uns tres mesos després ja confirmava que l'hi havia agradat «car és molt bo e bell» (RUBIÓ I LLUCH 1908-1921).

A finals de l'edat mitjana les dones, sobretot les pertanyents als estaments nobiliaris més privilegiats, eren propietàries i lectores habituals de llibres de pregàries, entre els quals els preferits eren els anomenats llibres d'hores. Com no podia ser d'una altra manera,

la reina Violant també tingué el seu, la confecció del qual s'havia encarregat el 1390 a un tal «mestre Gregori, il·luminador». Aquest manuscrit, il·lustrat amb molta cura a Barcelona «ab diverses istòries e capletres d'or», seguia de prop les modes franceses atès que, segons es desprèn de la documentació conservada, anava encapçalat amb un calendari inspirat en el que havia aparegut per primera vegada en el *Breviari Belleville* (París, BNF, ms. lat. 10483-10484) i que, després, es va utilitzar com a model a l'hora de confeccionar el del *Breviari de Martí l'Humà* (París, BNF, ms. Rothschild 2529). Malauradament, no tenim constància que s'hagi conservat res del llibre d'hores de Violant de Bar, però cal suposar que era a prop, per cronologia i per estil, dels manuscrits catalans més destacats del moment (*Missal de Santa Eulàlia*, *Missal de Sant Cugat*, *Llibre d'hores d'Estocolm* i *Breviari del rei Martí*). També tenim notícia d'un breviari guarnit amb inicials d'or, cobertes damasquinades i tancadors d'argent, propietat de Violant, que un tal mestre Jaume de Pujades del convent del Carmel de Barcelona tenia en penyora.

Violant assolí la condició de reina vídua molt aviat, quan tenia només trenta-quatre anys, i aquesta penosa circumstància estroncà una promoció librària